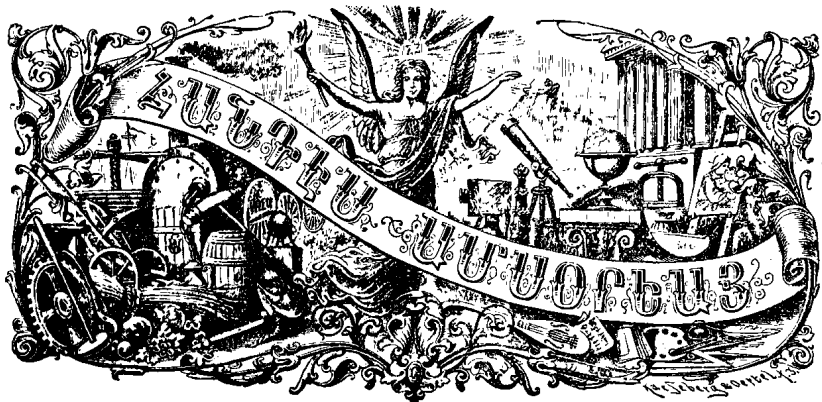

ԲՐԱՐՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԹ. ՅԱՐԻ 1905

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 ռբ.:
Անդամնայ 6 ֆր. ոսկի — 2 ռբ. 50 կ.:
Մեկ թիւ Կարճէ 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻԻ 5 ՍԱՅԻՍ

ՈՐՄՈՐՄԵՆԵՆ

ԳԱՅՍԱԿԱՆ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐ

ՆՈՒՐԱՐՈՎԱԿԱՆՔ ԵՒ ՀՆՈՒՐԱՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ
ԵՒ ԻՐԱՆ ԺԱՌՈՐ ԳՐԱՄՆԵՐ

Ա.

արթեւ եւ Հայ Արշա-
կունեաց դրամ-
ները տեսնելէն
ետքը՝ կարեւոր
է վերադառնալ
պատմական այն
կէտերուն որոնք
յուսարու-
թիւն մը կրնան
ընծայել հնա-
գոյն Արշակու-
նեաց մասին յուզում խորոյ: Մեր բուն նպա-
տակն ըլլալու էր՝ յատկապէս նախարարական
շրջանը նկատողութեան առնուլ, տեսնելու թէ իրօք
մեր ունեցած պատմական ծանօթութիւնը անհնար
կ'ընեն ընդունել տագային աւանդութեան տուած
այն կարեւորագոյն տեղեկութիւնը թէ Բ գարու
իր կրտսէն (Ն. Ք.) զաւհի փոփոխութիւն մը տեղի
ունեցած է Սելեուքի Հայս (— վառն զի Արեւ-

մտեան Հայոց միացումը կատարուած է միայն Տի-
գրանայ Մեծի օրերէն ի վեր, եւ այն՝ պէսպէս
փոփոխութիւններէ ետքը. —) Արշակունի Տիգր
Հաստատուելով հոն Միհրդատայ Ա կամ՝ Ինչ-
պէս աւանդութիւնը կը բացատրէ՝ «Արշակայ
Մեծի» ձեռք կամ ստատարելով: Այս նկատմամբ
կրնայինք թերեւս շատ համառօտիւ ամփոփել մեր
գիտցածն եւ պատմական յիշատակարանաց աւան-
դածը, զոնք ըստ մեր ներկայ գիտութեան: Վառն
զի Արեւելեան — հիւսիսային բաժնին մասին յիշա-
տակարանաց աւանդածը մեծ բան չէ: Գոյզն յի-
շատարութիւնը միայն կան՝ յետադիւրստողրեան
շրջանին համար՝ Երուանդեանց (Որոնտեանց) տան
մասին, որ կ'իշխէր հոն Աթանանց օրերէն վեր: Բիշ
մ'աւելի առատ են տեղեկութիւնը միայն Ար-
տաշիւի համար (արքայ 189 Ն. Ք.) եւ ապա աղտ
յիշատակութիւն մը անոր մէկ յաջորդին՝ եթէ
այնպէս մէկնել ուզուի: Այնուհետեւ յարցումին
կը լռեն պատմագիրքը (— որոնք արդէն ըստ պա-
տահման միայն կը յիշեն այս կամ այն կէտը. —)
մինչեւ գրեթէ Տիգրան Մեծ՝ ըստ սովորական մեկ-
նութեան: Վառն զի մենք ալ այն համոզման յան-
գած ենք թէ Տիգրանայ Մեծի իբր զահակալու-
թեան սկիզբները պատահածները կամ յիշում-
ները հաւանորէն ուրիշ Տիգրանայ կը վերաբերին՝
«Բարդուիս-Տիգրանայ»՝ կ'ենթադրենք թէ երկու
Տիգրանք՝ անուան նոյնութեան պատճառաւ մէկ
անձ կարծուած ըլլալու են: Հայոց այս մասէն՝ ըստ
այսմ՝ բուն աշխարհէն՝ ապաւին օրեւէ նշանակալից
գիւտ մ'ենցած չէ, որչափ միզի ծանօթ է. ոչ
գրամք կան ապահովապէս Որոնտեանց, Արտաշիւի
եւ յաջորդաց, եւ ոչ արձանագրական յիշա-
տակարանք: Ար շուտա՛ք՝ ոչ թէ չկան՝ այլ
յերեւան չեն եկած տակաւին՝ Տիգրաններու ժա-
մաննայ ընդ հանելով ուրեմն մեր կյանքուր տե-
ղեկութիւնքն օրեւէ արգելք մը չեն կրնար հանել

ինքրոյ ներքեւ եղող աւանդութեան դէմ, Դրասպէն Հայկազան կրնայ բերուիլ, ինչպէս վերն ալ յիշեցինք, միայն Արարտիկի մէջ խառնելով որով այն Արարտիկն ու գար մ'աղբը Տիգրանի իրարու կը կապուին: Բայց ի վերջոյ՝ քանի որ ասոր Հայկազանող ուրիշ վկայութիւնք եւ փաստոր ալ չեն պակսիր, շատ դժուար չէ ցուցնել թէ Արարտիկի միայն ընդհանուր իմաստով միայն առնելու է, եւ թէ՛ գոնէ խոսք բառացի իմաստով առնուած՝ աննշգուծ ենէ գերծ չէ, գէթ Հաստատութիւնք կապած ելի:

Եթէ այսպէս խնդիրն ամփոփուէր միայն Արեւելեան—Տիւրքիայի թափանչ շատ միջին պիտի մնար մեր անցեալը՝ պատմութեան Համար այս ոչ աննշան շրջանին, որուն զիտուար եւ տեսական արդիւնքն եղաւ ի վերջոյ բոլոր Հայաստան եւ Հայաստան եղած՝ նահանգաց միութիւնը: Բարեբախտաբար աւելի առաւ եւ մեր աղբիւրները՝ Արեւմտեան—Հարաւային թափանչ Համար, զոր կրնանք կոչել Փոքր-Հայոց-Օսմանաց արքայութիւնը, թէեւ իրականապէս այս աշխարհագրական անուանաւորութիւնք բոլորովին Համարով չըլլան այն շրջանին եւ յետագայ ժամանակաց կամ Արշալուսեաց իրջլին օրերուն Համար Հաստատաբարպէս եւ ըստ ամենայն ընդարձակութեան մտաց: Անով՝ որ այս բաժնին Հայք նոյն իսկ աշխարհագրական դիրք անկախաբար աղբուր ունենին արեւելեան եւ Հարաւային դրացեաց հետ, աւելի կամ նուազ անմիջական աղբուրութեան տակ էին Մակեդոնական եւ յատկապէս Սերեւեան գերիշխան ճոխութեան, աւելի մերձաւոր չէման մէջ էին յունական զաղթականութեանց եւ իրենցինքն քաղաքացի հետ, աւելի ալ առիթ կար յիշատակութեան՝ գաղական մասնագործներէն, Դժբախտաբար չի՞ղք այս մասնագործաց արեւելեան աղբաց մասին աւանդածներէն Համեմատաբար մեծագոյն մասը կորսուած է. եւ քիչ քաջառուցութեամբ՝ հոս հոն պահուած Հատկաւորներն են, որոնցմէ ստիպուած ենք պատմական ամբողջութիւն մը կազմել: Անգամ Պարթեւաց պատմութիւնը, ինչպէս վերն ալ իւրաքանչիւր տեղը յիշցինք, շատ սեղծ թերաւատար ու միջին պիտի մնար (— մասամբ այնպէս է այսօր ալ —) Եթէ միայն պատմաբանան վկայութեանց մնացորդներն ըլլային մեր աղբիւրն, եւ թէէ այնպէս պերճախօս չըլլային դրամները, Ըստ ասոյ չէ այս նկատմամբ ալ մեր ունեցածը. բայց գոնէ չեն պակսիր բոլորովին դրամներ՝ յատկապէս Արշալուստար արքայներէն եւ ընդհանրապէս Արեւմտեան բաժնին իշխողներէն, իրարու յիշուած կը գտնենք դասականաց ցանուցիր զարմագրութեանց մէջ մասամբ իբրեւ արքայ եւ մասամբ՝ աստորաց, անուանակոչութեամբ: Որչափ չկարենանք հոս ալ պարծիլ աղբիւրաց եւ տեղեկութեանց ճոխութեան, գոնէ մեր գիտածը զգալապէս աւելի է քան Արեւելեան բաժնին նկատմամբ, եւ քանի որ նոր գիտեմք ալ եղած են՝ հետզհետեւ աւելի լուստարելով իրաց վիճակը:

Արմանք այս նկատմամբ իրական զարգացում մը տեսնել այն մասնագործաց քով, որ այս կամ այն տեսակիւրով առիթ ունեցած են զարգելու այս շրջանով: Անցեալ դարու շիրջ կիսուն ձեռք

զարկած էր Հ. Յ. Գաթրճեան՝ Հայ պատմութիւնք հիշելով Տիգրանական պատմութեան մէջ, առաջին անգամ լիակատար եւ ամփոփ կերպով ներկայացընել իրեն տպուած ինչպէս կ'աւանդեն արտաքինը, անուան չենելով նաեւ դրամները որոնցմէ առաւ եւ յատկապէս հռոմէական-հայկականները, զորոյմաստ Հռոմէացիաց կողմանէ է յիշատակ պատմաբանական գործողութեանց՝ զոր կատարած են ի Հայս եւ ընդգէմ Պարթեւաց, Համառօտիւ նշանակելով մասնագործաց ալ տեղերն՝ որոնք որեւէ ակնարկ գը կամ յիշատակութիւն մը կը պարունակեն: Նախարարական մասը տակաւին շատ ողբալու է հոն. եւ գրամներն կը յիշուին միայն Ըստարինը (Գեղեցեալ): Գաթրճեանի շատըլ եւ շատ մասամբ անոր ալ հետեւելով՝ բայց շատ աւելի ընդարձակ ծրարողով է Ա. Մ. Գարաշաշեանի ծածծ գործը: Դրամագիտական մասը բոլորովին ողբալու է հոս եւ քաջառուցութեամբ միայն Գաթրճեանի վրայ յեցած՝ համառօտիւ յիշելով անոր յիշածները, եթէ Գաթրճեան շատացած էր արտաքինը յիշատակութիւնքն պարզապէս անխաբիւր՝ Գարաշաշեան ընդարձակօրէն քաղաւածքներով յառաջ ընթացած է, որչափ կարելի է իրեն՝ նկատելով այն պարագաներն ու սեղիւն՝ ուր ստիպուած էր աշխատիլ: Այս կէտը գործոյն առաւելութեանց զիտուարներէն է, որով գաղական ընդդէմ առաջին շունչները բանաւոր մ'ալ ստով էական կէտերն առնեն ունին: Յատկապէս նախարարական մասը հոս ալ՝ թէեւ քիչ մ'աւելի է՝ բայց էպպէս նոյնպէս տկար ու աղքատ, թէպէտ եւ հեղինակին դրած օրերն արդէն շատ քան աւելի ծանօթացած

Հ. Յ. Գաթրճեան, «Տիգրանական պատմութիւն» եւն. Ա.—Բ. (Պեհնա 1849, 1852) Հայոց մասին՝ Ա, 87—110, 340—3, 578—588. Բ, 70—124, 162—180, 458—558: Պարթեւաց ժամանակը ինչպէս գիւրին էր ընել՝ միտմտեմով ներկայացուած է, միանգամայն նկարագրելով բուն Պարթեւաց եւ յարակից Հայոց գործերը: Արտաքին պատմաբանք եւ ներքին պատմաց աւանդանքներ զատ զատ գրուած են ընդհանրապէս, վասն զի տակաւին չէր ուզեր՝ ոչ զպատմագրութիւն միասին պատմագրութեան զոչել եւ ոչ տարածման խառնման գերիշխան ի Բ հուլիւս քաղաքացիական եւ գերիշխան միանգամայն յալլաւելի եւն. (Բ. 89): Այս նկատմամբ իւր զիտուարութիւն, որ գոնէ մասամբ կ'արծիւսայր ուլ տես Բ, 84—91: Եւ ինչ սեպական կարծիքներն իրենց տեղը:

Յ. Յ. Գաթրճեան, «Տիգրանական պատմութիւն» եւն. Ա.—Բ. (Պեհնա 1849, 1852) Հայոց մասին՝ Ա, 87—110, 340—3, 578—588. Բ, 70—124, 162—180, 458—558: Պարթեւաց ժամանակը ինչպէս գիւրին էր ընել՝ միտմտեմով ներկայացուած է, միանգամայն նկարագրելով բուն Պարթեւաց եւ յարակից Հայոց գործերը: Արտաքին պատմաբանք եւ ներքին պատմաց աւանդանքներ զատ զատ գրուած են ընդհանրապէս, վասն զի տակաւին չէր ուզեր՝ ոչ զպատմագրութիւն միասին պատմագրութեան զոչել եւ ոչ տարածման խառնման գերիշխան ի Բ հուլիւս քաղաքացիական եւ գերիշխան միանգամայն յալլաւելի եւն. (Բ. 89): Այս նկատմամբ իւր զիտուարութիւն, որ գոնէ մասամբ կ'արծիւսայր ուլ տես Բ, 84—91: Եւ ինչ սեպական կարծիքներն իրենց տեղը:

Միւսը պիտի յիշելու լիակատար հաստատութեան գրքերն ու էնքը՝ Ա. Մ. Գարաշաշեան, «Տիգրանական պատմութիւն» Հայոց եւն. Մասն Ա.—Գ. Գիւլ. 1895. 8՝ էջ 277+277+381+287: Ա. Մասին առաջին տպագրութիւնն է Վ. Պոլսոյ 1880 ի նկատի չէնք առնուր, եւ ընդհանրապէս նոյն առաջին գրքը՝ «Հայկական» շրջանի ցանկութիւն է, եւ չորրորդ գրքը՝ Արշալուստար արքայներէն ընդդէմ իր օրի մինչեւ իբր Ե գարսէ վերջը: Արշալուստար ժամանակ մասին եւ ըստ այսմ Մասն Բ—Գ, բայց ի հորէ պիտի ուղեւոր կէտեր կան յատկաւ եւ յետոյ: Իւր այլեւս սեպական կարծիքներն իրենց տեղը, բայց բուն գրքին ուղղութեան եւ ցանցաւորութեան արդեանք լիակատար վերաուրդում մ'ընել մեր գործը չէ:

մասին գրութիւնն ուրիշ ծրագրով է: Այնպէս որով միայն մեզի համար աւելի հետաքրքրական մասերը՝ Երանեանց եւ ընդհանրապէս Արեւելից նկատմամբ, էթէ կան նաեւ ոչ սակաւ անշուշտութիւնք եւ շփոթութիւնք, նուազ թւող չեն նաեւ թանկագին նորանոր տեղեկութիւնք, շատ փոքրիկ բան մըն է հոս՝ օրինակի համար՝ Անտիոքսի Հերայի բարեկին՝ Հայոց Արշամ արքայի յիշատակութիւնը (Պոլիսէն. Դ, 17.) զոր որեւէ յայտման մեզի հասած մատենագիր քով չենք գտներ: Այս ուրեմն շատ աւելի իրաւամբ «ստուգութեան կարօտ» բլլալուն էր. քանի որ Պոլիսէնոս իբր շորս գար ետքն է Արշամայ ժամանակէն: Եւ սակայն օրեւէ բանեւոր պատճառ. չկայ կասկածելով՝ ինչպէս ոչ Պոլիսէնայ յիշած Բուքրեստի՝ նոյնպէս ոչ նաեւ Պոլիսէնոսի յիշած Արշամի մասին: Եւ էթէ կասկածի առիթ մ'ալ բլլաւ՝ բաւական էր աչքի առնելով երկու արքայից դրամներն՝ որ բարեխախտաբար պահուած են, եւ այժմ՝ կամագնեան աւազանագրութիւնքն, զոր պիտի յիշենք: Ի վերջոյ՝ էթէ ժամանակը միայն որոշէ իր գնինքը պատմագիր մ'արժէքին համար, մեր խնդրոյն՝ ուստի նախաբանութիւնն չըջնալին համար զուրս հանելու էինք. քիչ շատ նաեւ Պարտաւոր Արշամի «մատաւոր» ժամանակաւ՝ Արտաշէսի օրերէն գտնէ երկու գար, եւ երբ իր գրեր՝ նոյն իսկ Տիգրանայ Մեծի ժամանակէն իբր աւթն առաքի ետքն է: Եթէ վերջնայ համար «մատաւոր» էր՝ անշուշտ չէր յետազննադրեան չըջնալին Նարայնի համար: Մեզի համար Արտաւորն արժէքէն է վերջէն բան մի չէ կորսնցրեր, թէ եւ մէկ երկու գար եւ աւելի ալ ոչ բլլայ, եւ երբ գտնուով իսկ հին դպագրեր կը պատմէ եւ հետաւորագոյն տեղերը կը նկարագրէ յամբանաշարքութեամբ՝ ընտիր աղբերաց առաջնորդութեամբ, իւր արեւելաց անբաւականութեան պատճառաւն է ընդհանրականի՝ երբ Հայոց եւ Մարաց հնագոյն շրջանին մասին աւելի բան չի կրնար բռնէ բայց Արմենիոսի եւ Մեգասի զոյցը: Եւ հաւանօրէն ճիշդ նոյն պատճառաւ որ «նորագոյն լուրեր» չունէր տակաւին, նաեւ այնպիսի տեղ մ'ուր բուն «ժամանակակից եւ ակնաստեղ» էր՝ հաւանօրէն անճիշդ տեղեկութիւն մը կու տայ, այնպէսով էթէ իւր գրեւն առանի (18 Ն. Բ.) տակաւին եր շարունակուէր Արտապատեօի տահմի հարստութիւնը, մինչդեռ. — թողւով Միհրդատայ Ա ձեռքը զահայանութեան կարկն փոփոխութեան իսկ ինքը, — նոյն տունը գտնէ մերժուած բլլալու էր Հրահատայ Ի ձեռք ճիշդ Արտաքունի օրերը, իբր տասնահինգ՝ քիչ մ'աւելի կամ պակաս՝ տարի յառաջ: (Պոտլաժ. Պատմ. Եր. 117. տես նաեւ վերը՝ էջ 82: Մարգարտի տունը այլապէս միջնութիւնը՝ տես ZDMG, 1895, p. 641.) Թէ վերջնական ինչպէս մեր օրերը նաեւ հետեւեան մէջ՝ առին «պաշտօնական» տեղեկագրութիւն համարժէք չէր ճշմարտութեան հետ, երբ մանաւանդ ինչպիսիք եր գաւառայ պատերազմական գործողութեանց վայս եւ՝ տեղեկատուուն ինքնին խնդրին մէջ շահ մ'ունին, հարմարանօթ է: օրինակի համար՝ հռոմէացի զորավարաց այլեւայլ «յիշատակագրերն»՝ որոշոյնք թաղուածքներ պահած են պատմագիրը: Իսր քննա-

դատութիւնը շատ բան ուղլաց կը տեսնէ իրաւոր: Այսպէս մեր պատմութեան համար ալ — Տրագարայ Արշալուսնայ՝ ուստի Արշալուսնայ նորագոյն հիմնարկութեան ժամանակին համար՝ — հետաքրքրական են Պորթուգոնի այն միտաւ գործութեանքը լի յիշատակագրերն, զոր հաւանօրէն ուրիշ արեւել շունենալուն պատճառաւ գործածած են ժամանակակից եւ այնպիսի պատմագիր մ'ինչպիսի է Տակիտոս եւ յետոյ Գիսն կատիոս: Սակայն այս ամէն պարագայը արեւել չեն որ նոր քննադատութիւնն աշխարհիս ամենէն օտաւտ գրուածներէն մին համարի կորուզողն այն յիշատակագիրը. (Պոտլաժ. Պատմ. Եր. 131. տես վերը՝ էջ 113.) կնայն նոյնը տեսնուի՝ Գարագաշեանի քով, որ գրեթէ լիովին չափ է այս յիշատակագիրը՝ քաղելով յիշեալ մատենագիրներէն: Ուրիշ վտանգակից ընդարձակ արեւել մ'այս մասին գտնախառար չկայ: — Այս երկար շնորհակալ ետքը՝ կրկին գաւառացի մեր խնդրին, շեղում մը՝ զոր ստիպուած էինք ընել՝ ժամանակին յիշեալ աղբերաց մասին բլլալով խաղը:

Ընդէք՝ Գարագաշեանի գրամագրական մասը շատ տարբ է, կրկնելով միայն Գաթիգեանի նշանակածները: Իրեն ծանօթ կամ առանձին չէ եղած բան երեւութիւն նոյն իսկ Լանգուայի գործը՝ «Գրամագրականութիւն Հայոց»՝ քիչ Գաթիգեանեան համար տեսնու ընել պէտք էնք՝ մեր ծրագրէն գուր:

1 Գարագաշեան, Բ. 204-240:

2 (Bibliothèque historique de l'Arménie ... par E. Dulaurier.) Numismatique de l'Arménie par V. Langlois. Paris 1859. 4e pp. XX, 87+110, pl. I-VI+I-VII. Գործն ըստ այսմ՝ երկու մաս է. «Կրթականութեան Կարգ» Բ. «Գրամագրականութիւն Հայաստանի Ի հետ խնդրին» (էջ 87-88. Բ-2.) եւ Բ. «Գրամագրականութիւն Հայաստանի Միջնագրուն» (էջ 110-88. Բ-1.) Եւ մասին ասորում ամենաշին են՝ «Հայկազնուց» (ուր նշանակութիւնն աւել միայն Տրագաշի գրամագր մասը էջ 4-5.) «Կրթական հարստութիւնքն այսինքն» Էսմայի թագաւորութիւնը (Էսմ. էջ 8 լուս.) Արամայոսի թագաւորութիւնը (Արշամ էջ 12. Գտնուէր 13. Արքիտար՝ 15.) Փոքր-Հայոց թագաւորութիւնը (Միհրդատ՝ 20.) «Երկրորդ հարստութիւնը. Արշալուսնայ» (էջ 23 լուս.) ընկածագին պարսկականութիւնը՝ Տիգրան Մեծ. Արտաւարգ, խաղից Տիգրանը եւն, եւ վերջապէս հռոմէական-հայկական գրամագր տես եականները, բայց նաեւ Ռոմը (էջ 41) որտէ հոս ընկածան գրամներն Ի հարկէ ընելի պարսկականներն են: Իրեն. Արշալուսնայ «Երկրորդ ճիշդ» կրթականութիւն հայի ինքնները՝ մանրամասն նկարագրուած են առանձին բաժնով՝ «Արքայք Ռոմայոն» եւ Արքայներու գրամները. (էջ 48-82): Այս բաժնին ըստ այսմ՝ առաջին մասին ճիշդ կէտ գրած են, նոյնպէս խաղիցը սակաւամիտը՝ Գ-2 Արքայները. գրամից ներկայացման նախքան են: Բ մասը՝ կամ Ռոմեանացի գրամները հոս նկատ չենք առնուր: Ըստ այսմ՝ Ա մասէն ալ միայն փոքր բաժնի մըն է որ նախարարուին եւ արշալուսնի գրամները չէ նկարագրել. (լուս. էջ 6-47.) Թողւով՝ «Տիգրանի կամ տարագրաց չըլաւ» Այս բաժնին՝ որքա՞ն պարտաւոր տեղ առարք արեւմտցի լուսն է գիտութիւնը, կը պահէ միշտ իւր ընդհանուր արժէքը. եւ չենք տարակուսիք՝ էթէ ծանօթ բլլալ Գարագաշեանի, վերջնայ գործին այլեւայլ տեղերը տարբեր գրուած կ'ըլլային: Այսօր Ի հարկէ գործին գիտութիւնը, շատ աւելի լուսագոյն նկարագրուած կը գտնենք Բաբելոնի երկրագրականութեան մէջ:

մայրով՝ ոչ միայն Լանգլուայի գործին երկրորդ մասը կամ Ռուսերենեան գրաքննի, այլ նաեւ առաջին մասին երկրորդ ընդարձակ մէկ բաժինը, ուր ի նկարագրութիւն ՌուսՀայաստանի կամ Ազգայնական գրաքննելը, իբրեւ “Երկրորդ Կնիգ” մը յիշատակարանըը: Սակայն եւ այդպէս — առեւտրեան ահաջողակ — ապաւայ ընթիւ մը Հոյ պատմութեան՝ բոլորովին անտես ալ ընելու չէ, ինչպէս միւս ամէն շրջակայի՝ նոյնպէս առանձնապէս ՌուսՀայաստանի պատմութիւնը, գտնւեալ նախագրաւեան շրջանը: Էստ աւելի նուազ կապ ունի բոս ինքեան օրինակի Համար զմտագտնել, եւ սակայն այսօր Հաստատութեանը գտնելը, որ նոյն բոս ինքեան յետկան ուշ-Հոյ աշխարհին իշխող տան Տիմանգլու-թիւնըը Հոյական իր. եւ ճիշդ այտմ թմանկազնին տեղիէ շրջաններ կառուող փոքրիկ աշխարհայն աղբյուրից մեղի Հաստմ յիշատակարաններն: Մերմանութեանը յաճախելովը հեռագտնել աւելի պայծառ կը տեսնենք, որ գտնել նոյն հեռագտմանայն մէջ էր ՌուսՀայաստանի ալ իշխանաց տունը, գէթ նախագրաւեան շրջանին, այլուտ նաեւ ուրիշ շատ կողմանե աւելի անձկազոյն կապ ունենայովը Հոյաց հետ: Ըստ այտմ բոլորովին անհիմն ալ չէ որ ոչ միայն Հոյ այլ նոյն իսկ մանաւանդ ասորի տղան ինքն իր ՌուսՀոյի եւ Հոյաց տանց մէջ անձկազոյն կապ էր կը գտնել: Բայց Տո մեր խնդրէն դուրս եւ ի հարկէ այս ամէնն եւ յատկապէս Ազգայնական տղան միայն առանգտելովը, որ գտնելով մեղիւն ներկայացած ձեւով՝ իբրեւ օրդի Արշաւայ եւ յաշնոր Տիգրանեանը՝ ընակառայնալեւ պատմականալեւ: Այս եւ նման խնդիրը միայն հարեալովը պիտուի շտապուիլ, եւ այն՝ միայն երբ եւ որչափ կարեւոր եւ

եր Համարները՝ Գառնի արդէն իւրաքանչիւր տեղին առիթէ պիտի ունենանք գտնել նորագոյն ջանքի ի կարեւոր երկերը մասնաւոր ընել, աւելորդ կը համարենք հնազանդները ցուցակագրել, Բաց աստի շատ հինքին այժմ պէլլաւայ տեսահիմով պարզ մասնախոսական հետաքրքրեալ միայն արժանի են։ Այսպէս օրինակէ համար Ե. Կորսինեայ արդէն շատ հին գործը՝ Միքիմիարի եւ այլ շատ արջայից բազմոց վայլա, որ Միքիմիարեայ — Կորսինեայ արբային — մէկ գրամէն աւելի՝ ընդի պարթէ եւ ի վրայ Արշակունեայ պատմութեան եւ ի դրամոց մասին է՝ որպէս այն ժամանակ յերկրի, որ — շատ մասամբ է հարկէ անարժէք պայտուան համար, Ե. արդէն շատապէս ինքնոր ինկէ՛լ աւ եղած էր։ Հնու գոյններին շատ ըլլայ յիշել տալակին միայն Գ. Սահաբերգերէ գործը՝ «Ասան Զարեհ՛հ առաջնոր արքայի Փոքուն Հայոց եւ առաջնի նորա», անարայ համարունը դրամով մէջ։ Զատիկայ հոս իր յիշենք միայն այն պատմառու որ հասեւ ցայտօր այս կամ այն կերպով աղեղնութիւնը կ'ընէ միւր գիտնող իրայ, որոնք չեն տալակին անդարձեալն թէ այն զարմանալի գրամին — որ իբր թէ այժմու Միլոն քաղաքէն լինէ որ հետուն գտնուած ըլլայ, — բոլորովին կ'ընէ ի՛նչ։ Կասեւ մեր թանգարանի կայ հաստ մ'այս գրամէն, որ առաջին տեսութեամբ իսկ կոսկական ի՛նքնէն եւ լինէ որ մտադրութեամբ ի՛նքն ըլլայի արցորոշ կը տեսնուի, ինչպէս արդէն ցուցաւք են այնպիսի բո՛ւնականք՝ ինչպէս ե Բորիշի՛նգեր, եւ են։ Սակայն գործին պատմական տեսքին՝ ուր փութեթանս հեղինակը հաւաքած էր՝ ինչ որ կրնար գտնել Զարեհ՛հ եւ իւր ժամանակին ինկամամբ, ցայտօր աւ իրենց յարդը գտնել մեծ մասամբ իր պահէն։ Կասեւ նորագոյններէն այժմ մեր նպատակին համար մեկդի կրնա՞նք գտնել օրինակէ համար Ե. Թովմատի՝ «Հին Հայկական դրամ», գործը.՝ ոչ թէ անոր համար որ իր պատկերն շատ աւ

1. Գործին վերաբերել է՝ Eduardi Corsini (el.
reg. secolarum piarum in Academia Pisana humaniorum
litterarum professoris) De Minnisi aliorumque Arme-
niae regum nummis et Arsacidarum epocha Dissertatio.
Liburni MDCCCLIV. (8° pp. VIII+72.) Հմմտ. Froelich E.,
Dubia de Minnisi aliorumque Armeniae regum nummis
et Arsacidarum epocha nuper vulgatis. 1804.

a De Zadiade, Armeniae Minoris rege primo ejusque de stirpe ad numi inediti et scriptorum antiquorum fidem exposuit Guido Sandberger. Francofurti a. M. 1840, 8° pp. VIII+35.

■ Հ. Զմիւռ: Friedländer, Repertorium zur antiken Numismatik. (Berlin 1885.) p. 236; W. Fabricius. Theophaeus von Mitylene (Strassb. 1888.) p. 130. անհ. Marquart, է. «Philologus» LV, 242. և. Հ. Զմիւռ. Arm. Gram. I, 506: — «Իբր զբանասէտն յոյն ծանօտ պատմիչն իւր յիշելն այս դրամն իբրեւ Հրաքաղաք: այսպէս ինքզմը «Աթաքաղաք» էլ 558 («Ջահրնամ», և. Զմիւռ, տեղ. իբր, ականեմ նորայայտնի գրութեան իբրեւ 6. Ա. Մ. «Գրամմ. Հրաքաղաք» և. իւր պատմ. պատմութիւնը, իբրեւ. լատին. ձեւերէն» ԲՄԱ, 1904, էջ 14-16:

* **գա՝** Eduard Thomas, Early Armenian
Coins (communicated to the Numismatic Society of
London. Four parts.) Lond. 1867-8 (I-IV.) 8° pp. 78. **Հախ**
ի "Numismatic Chronicle", VII (1867.) p. 141-56, 216-44.
VIII (1868.) p. 214-22, 284-304. (**Հարգող** **Հաստատ** **հիշ**)

Է. Գրեհամ Վ. Սթյուարտը, «Դասուս որսթիւն Ռուս բնիկն զբանմը» (Հրտ. յաւելաւորաւ ի Հրտ. Վ. Գրեհարթսթը), Վաշինգտոն 1892. 8^ր էջ 32+88+89. Չափ և Գուրուտն էջ 30: Անք էլ Քրիստոսի զբանմը և մասնաւորապէս զայն էլ «Մասնաւորաբլ թիւն Ռուս բնիկն զբանմը» որչափ ալ նշխարական մասնաւոր յատկապէս Ռուս բնիկն լինի զամբն Համբն ի մաս մը նշանակու թիւն ունի ինն Հրտ. Սթյուարտ Համբն:

հետազոտողներն էլեւեր եւ գեղեցիկ էջեր, այլ զգեստորարար այն այլուստ եպիսոպոս եւ հիմնական պատկանութեամբն, որ այն տեղ չէր ունէր «Արտա- ճարհա» (Արտաշէս) արքայի եւ անոր յաջորդաց դրա- մներ ընծայելու փորձը չէր յաջող եւ չէր արդար ըլլալ. եւ այն «Արտաշէս» որ յիշեալ դրամաց վնայ կը կարգացուէր, որովհետեւ կապ չուներ Հայոց հետ. Արեւ- սեպական կամ Պարսկի այն դրամները տակաւին շատ քիչ քանութեամբ էին այն ատեն, եւ դրամներ չէ որ թողմանս — որ այլուստ արժանիք ունէր նախա- ստանաւոր շրջանի յիշատակեալ մասին իւր գործերով, — նոյն իսկ այն հնագոյն (արամեական) պահաւ. ընթերցողները մասին ինչգործեր ունեցաւ. ուրիշ գիտնող հետ. Արեւմտեայ այսպէս այս տեղ յի- շեւ Լեփի գիտնողն դրամը: Այս դրամներն ինչ- պէս նաեւ ստանաւոր եւ զարգացման թուովմասն է. անկէ ետքն այլը դրամածները թէեւ մեր նպա- տակին ուղղակի չվերաբերին, ուրիշ կողմանէ ար- ժանի են ուշադրութեան, ինչպէս քիչ մ'եղբը կը նշանակենք, իրաւաւոր դրամաց իմէ մանրա- մանս պարզանք դարձեալ օրինակի համար միայն Վենիսիայի եւ Բերլինի «Գրամմատիական թեր- թեքը» կը գտնենք կարգ մը նաեւ մեր իրաց համար հետազոտողներ հրատարակութիւններ: Ատոցմէ շատանոց յիշելով — բայ ի Է. Կ. Սիպիլեանի հրատարակութեան մեր թանգարանի դրամացն՝ Տրիպոլի, Արշամայ եւ այն հետազոտողներ «Ար- շակայ» — յատկապէս նշանաւոր դրամագիրին Օ. Բլաւի հետազոտողներ եւ հիմնադրող դրամները՝ «Պատմաց տեսքը», զոր այլեւայլ անցած յիշեալ առիթի պիտի ունենանք: Ի վերջի թողլով հոս

մերը առանձին էլ 71՝ կը դրուի «Խորաներէն», Լաւր- նակութիւնը չունիք առեւտր. յիշեալ կը գտնենք իբրեւ այսպիսի դրամն մ'ի «Num. Chronicle» XII, 1872, p. 13, եւս: Տեսած չենք դարձեալ Հնդկական ուրիշ մէկ դրամ, որուն խորաներն է՝ Sassanian Gems and Armenian Coins: «Num. Chron.» VI (1866), p. 241-8. Ուրիշ շատ երկերն են — որոնց մէջ այլեւայլ դրամները թակարկու են Հնդկա- կան դրամը մասին՝ կը յիշենք յետոյ Սասանեան կերպ մասին եղածները:

1. Այսպէս M. A. Levy, Beiträge zur aramäischen Münzkunde Erans und zur Kunde der älteren Pehlevi-Schrift: ZDMG, 1867, p. 421-65. (Taf. I-III.) Հնդկական միւս գործերը հոս մէկդի կը թողուք: Պարսկական դրամաց վնայ Մարգարէի դրամներն են Գուշպի դիւ- ռութիւնը սկիզբէն մեր էլ 152: Այս մասին վնէ ունե- ցաւ Մարգարէն նաեւ Օ. Բլաւի հետ, որ նոյնպիսի կար- քերը Եւրոպ. եւ Եւրասիաց ընծայել կը կարեն կամ եղի- սայնացը, յամենայն դեպ շատ հետազոտողներ պիտի մեղ- ւն մէջ: (Հմտ. Օ. Բլաւ, Die Elymaischen Pysaethen und ihre Münzen: «Num. Zeitschr.» (Wien) IX, 1877, p. 63-89. Մարգարէի պատմականը A. D. Mordtmann, Ueber die Persepolitischen Münzen, «Num. Zeitschr.» (Wien) X, 1878, p. 181-217. կը թողուք յիշեւ նոյն խորաց նկատման ուրիշ դրամները:

2. Հմտ. Otto Blau, Die Herren von Sophene und deren Münzen; «Numismatische Zeitschrift», Wien IX (1877), p. 90-114. — Սիպիլեանի յիշեալ դրամն է անդ՝ P. Cl. Sibillan, Drei sehr seltene Münzen armenischer Dynasten: «Num. Zeitschrift», II, (1870), p. 338 — 46. (Բ մասն, իսկ Գ մասն է՝ Nachrichten über Münz- fundorte in Persien: ib. 329-337. նոյն տեղը Հնդկական

ուրիշները՝ բաւ է յիշատակել այս մասին ցայտմ հրատարակած է. Բաբելոնի լեպոյն գործը՝ զոր արդէն քանի մ'անգամ յիշելու առիթ ունեցանք, Հանրամատնութիւն դիմաւորներն միւս գործը՝ Արա- մեանոց եւ անոց դրամաց մասին՝ շատ անգամ յիշատակելու առիթ չենք ունենար. վասն զի (որ- չափ ալ կարեւոր է Արամեանոց ժամանակի Հայոց աշխարհի ստորապիւնը պատմութեան եւ դրամաց համար), այն ժամանակամիջոցը բուն մեր ժողովրդա- լէն դուրս կը մնայ: Ընդհակառակն յամեն պիտի յիշենք յետադիւրստագրան ժամանակի համար կարեւոր գործը՝ «Արեւելեայ Արարաց, Հայոց եւ Ար- մազենեայ», Որչափ ալ բուն Սելեւկեանց դրամ- ներու ցուցակ ու պատմական մեկնարանութիւն է գործը, հարկ էր կցել նաեւ Հայոցն՝ որ Սելեւկեանց հետ կապ ունին Տրիպոլիի Մեծի դրամներով, եւ Արմազենեայ արքային՝ որ քիչ «սելեւկեան երանք մը» պահան էր մինչեւ վերջը: Բայ չ ցուցակէն դրամներն՝ որ Պարսի թանգարանը կը գտնուին, շերտնութեան մէջ հիմնական ռճով գնեալ- թեան առեւտր եւ պատմական մասը: Եւ Սելեւկեան- մասնակց օրինակի համար այս գործն է Օ. Բլաւի Պոփոց արքային մասին գրածը մէկ կողմանէ՝ եւ միւս կողմանէ Պարսկականի հիմնամասական բա- ժինը, կրնանք շուշափել կերպով զարգացած տես-

նաեւ միւս գրութեմ՝ Numismatischer Auszug von CP. nach Bithynien und Paphlagonien: ib. 289-320. երեք մասն նաեւ. առանձին՝ Վիննա 1870, էջ 491, թէ Վենիսիայ այս թերթին եւ թէ Բերլինի դրամագիրական թերթին թէ (Zeitschrift für Numismatik, ed. A. v. Sal- let. I ff, 1873 ff.) բազմաթիւ մեծ ու փոքր գրութիւններ կան՝ կարեւոր նաեւ մեր պատմութեան համար, օրինակի համար՝ v. Prokesch-Osten, Beiträge zur Numismatik von Arsaciden (Արշակունի եւս), «Num. Z.» I, 1869, p. 247-56. նախ Ordes, König von Armenien, Sohn Artabans: ib. III, 1872, p. 12-14; Otto Blau, Die achämenidischen Feldzeugmeister und ihre Münzen: ib. XI, 1879, p. 1-52. նոյն՝ Die zwei Mithridate von Armenien: «Z. f. Num.» (v. Sallet), VII, 1879, p. 33 ff.; J. Friedländer, Satrapen- münzen: ib. IV, 1876, Heft III, եւս. Հմտ. A. v. Sallet, Satrapenmünzen mit griechischer Inschrift (Որսեւեւ, Սաթրապներ, Սատրապներ միտ զարգացող գրութեմ, «Num. Z.» III, 1872, p. 419-426; E. Münzbacher, Satrapenmünzen mit aramäischer Schrift, անդ՝ p. 427-9 («Արեւմտեայ») Թողլով յիշեւ ուրիշները, նոյնպէս Արշակունի, Պարսկական եւս հիմնական թեր- քներու մէջ հրատարակածներն եւ անթիւ. դրամագիրա- կան նոր գործերը, Հաւաքածոց ցանկերն են: Մեծի հա- մար անհնգեալ կարեւորներն արդէն առիթ կրնանք յիշել լեզվաց ուսումնասիրութեան: Ընդհակառակն Լեփիցի գրութեմը՝ Հայոց հնագոյն դրամներն մի՞նչ՝ հա- մարակիւն են դրամաց հետ կապ չունի, «Գործիքի կերպ- պարզութիւն կողմը ըլլալով, ինչպէս ճշգրտան է Հ. Սիմոն Գ. Ստեփանի յարակից սեպեկութեանց նման անցը. (Հմտ. G. Stekel, Eine der älteren armenischen Münzen, «Num. Z.» XV, 1883, p. 216-21.)

3. Արամեանոց մասը՝ Ernest Babelon, Les Perses Achéménides etc. Paris 1893. Քաւը Lev Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène. Paris 1890. հոս Հայոց մասը՝ p. CXCII-CXCVII (պատմական), 211-6 (ցուցակ դրա- մաց), նմանահամարութիւնը՝ Տիւրք. I ff, 1-21. Գրամագիրաց մասը (Ջամանակ եւս) նոյնպէս՝ p. CCVIII-CCXVIII, 217-23 եւ Տիւրք. I, 1-19. Յամար այս վերջին պիտի յիշենք զար- ք. Հիմնամասականութեմ:

նեկ առաջնայն զով մեր նախարարականին ժամանակին համար ունեցած տեղեկութիւնքը ըստ Գարագաւանի գործոյն մէջ, որ այս մասին ինչպէս բարեքշտ աղբատ եւ թերեւ է:

Ուրախալին այն է որ շատ մասամբ նոր լոյս մը տեսնուեալ տնայնկալ տեղէ մը, Տաղաւի Բաբբուն Արեւմտեան բաժնին շատ մ'արքայից ճիշդ դիմելու ու ազգագրական կապը շէր կրնար վճռակէ որոշել, մինչեւ անգամ ոչ թէ օրինակի համար մերաւորութեան ինչ տատկանքն տղերս ունէր Զամէս կամ Էամ՝ Եամաշտի հիմնադիր հայ արքայն եւ կամագրեան տաւալին թագաւորը Միհրդատ Կալիսիկոս: Թեեւ ոչ ոմէն մասամբ եւ լուսով՝ բայց բաւական չափով մը պայծառ լոյս տեսնեցին Տաւ կամագրեան տաւալագրութիւնքն՝ յատկապէս Անտիգոնոսի Ա. արքայի կամագրեանց, ի Գարագաւան, ի Գերգեր (հին Արշամի), ի Սեկի, բայց մանաւանդ այժմ. «Նիմրուտ-տաղ» կոչուած տեղն Նիփրոսի վրայ: Առաջին անգամ՝ Կալը Սեստեր (K. Sester) տեսած էր որ վերջին տեղն անծանօթ նշանաւ որ յիշատակարաններ կան, եւ ինչպէս աւելի մեծագոյն խաղաղութեան արշաւանայ մը՝ զկարը Հուսան, զՍատուր Պոլիստայն եւ զՎերդուր (Felix v. Luschan) 1883ի մասին: Այս հետազոտութեանց արդիւնքը կը ներկայացուին մեծագործ ուղեգրութեամբ մը՝ «Ուղեգրութիւնք ի Փոքր Ասիա եւ ի Հիւսիսային Ասորիս», որ բարդ բնագրի հատորն էր պարունակէ մեծագործ Ատաւ մը երեք շախարհագրական տախտակներով եւ ուրիշ յիշատակները շքեղ տախտակներով հրովութեանց, քանդակներով եւն: Առով գոթախառնար գործը շատ սուղ բլլալով՝ գոթախառն կրնայ հանրաժանողէի բլլալ ամէն անոնց, որոնց համար ընտանապէս հետաքրքիր է պարունակութիւնք: Ուղեգրութեան մէջ անտեսած է նաեւ Հուսանի ուղեգրին 1880ին՝ դէպք Անկիւրիս, Բողազքէն, Նինգէօ, Պաքրիս եւն: որ ուղեգրութեան նպատակն եղած է Անկիւրիս նշանաւոր Ագոստոսեան յիշատակարանը կարգաւորել, եւ որուն արդիւնքն է յիշատակարանին նոր հրատարակութիւնք Մոմէնէի ձեռքով, Նիմրուտ տաղի առաջին հետազոտութիւնք նկարաբան է Պոլիստայն, երկրորդ՝ — որուն ուղեգրին է Աղեղնաղբան, Սպէշ — գէօղի, Անիմայ, Հուսիկայ, Եամաշտ, Նիմրուտ-տաղ, Անգիլաման եւ Մարաշ — կը նկարագրէ Հուսան. իսկ Լուսան արշաւանք մի խորէն: Միեւ ճամբ կարեւորագոյն բաժինն է «Սոմագրեան յիշատակարանք», կործնել լուսաբանած է Պոլիստայն նպատակն ունեւրով Հուսանի ալ հետազոտութիւնքը: Արձանա-

գրութիւնք գոթախառնար յամալ թերեւ, մանաւանդ մեղի համար ամէնէն աւելի կարեւոր այն արձանագրութիւնքն՝ զորոնք քանդակել տուած էր Անտիգոնոս ի պատիւ իւր — «պարսիկ եւ մակեդոնացի» — Նախահար կանգնած արձանաց եւ յիշատակարանիւթողաց վրայ, Գիտաւանքը Նանացած է պատկանել լրայնորդ արտիկ կարելէ եր, նախ Նախահար եւ հետախառնար տախտակներու թեկերն ըստ կարեւորին պատշաճ տեղերը քովէ քով բերելով. եւ որովհետեւ ասով ալ շէր լինար թերիները լեցնելով պլլուր կրկնուող արձանագրութեանց համաժամ: Սակայն եւ այնպէս տակաւին շատ թերութիւնք կը մնան: Այս արձանագրութիւնքն են որ ճիշդ մեր խնդրոյն՝ այսինչն նախարարականի հայ արքայից պատմութեան համար նոր լոյս մը տեսնեցին: Վասն զի Անտիգոնոսի նախնաց մէջ՝ անոնց շատերը յիշուած կը գտնենք, եւ իրենց ձեռնուած են յիշատակարաններ: Յաւորապէս կը յիշենք զատորդ Պոլիստայնի յիշեալ հրատարակութեան եւ ընթերցմանց համաժամ:

Ի վերջոյ շմոռնանք նշանակել ուրիշ կարգի գործ մ'ալ, զոր ոչ նուազ յաճախութեամբ պիտի յիշենք, այսինչն Յուստայն ծանօթ «Երազմուտն անուանց զԲՐԵՆ», ի բնէ նպատակն անշնայով բոլոր երանեան անուանքն հաւաքել եւ մեկնել գործունեակն եղած է գեղեցիկ անուանց-բառագրեր մը, որ խնամով նշանակուած են ամէն տեղիքն ուր նոյն անձը կը յիշատակուի՝ բլլայ զատական մատենագրաց, բլլայ յիշեալեան աղբարաց, կամ ուրիշ տեղէ ծանօթ յիշատակարանաց մէջ: Եւ բնականապէս հայկականք ոչ միայն անտեսուած չեն, այլ նոյն իսկ շատ առատ են: Յաճախ ալ մեր ծրագրէր դուրս է կրկնուելով մի առ մի քննել եւ յիշել՝ կը շատանաք այս գործին էջերը նշանակելով: — Ուրիշ քանիք էր գործերէն՝ յատուկ գուրագրեան արձանի կը համարենք Գ. Ալմոնեանի ձեռնարկը, որ Մոմէնէի ծանօթ Հուսանեան կայարանաց պատմութեան քաղալով՝ ի մի ամփոփած է նոյն գիտնոյն ժամանակին հայ պատմութեան վե-

Preuss. Akademie d. Wiss., beschrieben von Karl Humann und Otto Puchstein. I. Textband mit LIX. Abb. Berlin 1890. 4° pp. 424. II. Atlas enthaltend III. Karten von H. Kiepert und LIII. Tafeln, Berl. 1890. 1° (մեծագործ 58 շքեղ տախտակներով) Բնագրի հատորն երկու մասով է, այսինչն՝ pp. 1-96: I. Reise nach Angora und Boghaz-Köi (1882), beschrieben von K. Humann; pp. 97-424: II. Reisen nach dem Nemrud-dagh (1882, 1883), beschrieben von K. Humann und Otto Puchstein. Երկրորդն համար կարեւորագոյն քաղալով է p. 209 ff: Die Komagenischen Denkmäler, mit Benutzung der Untersuchungen von Karl Humann beschrieben von O. Puchstein, մանրամասնութիւնքն ուղեգրութեան արձանաց՝ անտեսելու է նոյն տեղը. շատ ճիշտ է նաեւ Հատուց քանդակներու բաժինը:

Ferdinand Justi, Iranisches Namenbuch. Marburg 1895. 4° pp. XXVIII+526. (Ել 3894^ն սկսեալ կը զորին շատ մեծ թիւով) «Ճիշտագրութիւնքն ամէն նշանաւոր տանց արեւելեցի» Թաճախ՝ ուր ուրիշ մանրամասնութիւնք արեւուած է, այս գործը կը հասնեալ պարզ յոյն կամ «Եռախ», նշանակելով:

1 Mommsen, Res gestae Divi Augusti ex monumentis Ancyranis et Apolloniensis iterum editae. Berol. 1883, կործնար գործ մը նաեւ. մեր պատմութեան յետախորդանեան բաւական խառնակ մասնակին համար:

2 Գործին խորագիրն է Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, ausgeführt im Auftrage der Kgl.

բարբերեալ կարծեցրէ՝ Մոմսն նախապիւստեան շրջանը պարզ շոշափած է քանի մ'անհրաժեշտով, իւր նիւթէն դուրս բլլալով, Բայց անագանազայն ժամանակաց մասը մանրամասն է. եւ այլեւայլ կետեր տարբեր կերպով ներկայացուած են քան օրինակի համար Գուաշիդի լըով։ Անդողակի յիշենք 4. 6. Աստուրեանի համառօտ «Պատմական գիտություններն մը» 7. որուն նպատակն էր առաջարկել հին այդպէս բնուած Գողթան երգաց՝ Արտաշէր նոյնացընէլ նախարարութիւնը (Արտաքրիստ) Արտաշէսի հետ, որուն յաջորդն բլլայ ըստ հետեւորդի՝ Արտաւազն հայ զրուցաց։

(Շարահայի)

4. 6. 8.

ԱՋԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՓԱՂԱՎԳԿԱՆՆ ԵՐԳԵՑԱԳՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԻՆՏԵՆՍԻՎԱՆ ԳԵՂ

Ա.

Ինչ կ'երգէր եւ ինչպէս կ'երգէր հին Հայաստանը, մենք գրեթէ չենք գիտեր։ Մեր պատմագիրներն առ հասարակ չափազանց օտակախօս են բուն ժողովրդի ներքին, ընտանեկան կեանքի նկատմամբ։ Փոքր ի շատ հետաքրքրական տեղեկութիւն որ այս մասին կը գտնենք Խորենացոյ լըով, որ կը նկարագրէ Գողթան գաւառի գուտաններն եւ «Վիպասաններն», որոնք զարե զար կ'երգէին զխաւորաբար թագաւորներու փառքն, գեղեցիկ երկերն են երկիրը։ Պահուած է շատ քիչ բան. Աւհագնի եւ Նաւասարդի տանին երգերը։ Որոնք են եղած բուն ժողովրդական կեանքին յատուկ երգերն՝ ինչ եղանակով ասոնք կ'երգուէին մենք հաստատօրէն չգիտենք։ Յայտնի է միայն, որ ինչպէս գիրն ու գրականութիւնը սկսած է հոգեւոր նիւթով եւ հոգեւորականի ձեռքով, այնպէս ալ հին երգն ու եղանակը մեզ հասած են նոյն ձեւով։ Մեր հին երգը զխաւորաբար շարականն է, որու եղանակը մեզ հասած է՝ անշուշտ գարեբու ընթացքին մէջ զգալի փոփոխութիւններու ենթադրուելով։ — Շարահայի կամ առհասարակ հոգեւոր ստղծու երգերու եղանակը պահպանելու եւ աւանդելու համար կային յատուկ խաղեր, բայց ասոնք

ձայնի ոչ բարձրութիւնն ոչ ալ երկարութիւնը կրնային ցուցնել. այլ կը նշանակէին պարզապէս ձայնի շարժումը, մի քանի գեղեցիկները (modulation) եւ անոր հնչականութիւնը (sonority) պահելու ժամանակը, թէեւ այս խաղերը զուրկ էին այն կատարելութիւնէն, որ ունին այսօր կաննաւոր երաժշտութեան Նոթերը, այնու ամենայնիւ ընտանեաբար միշտ է մի աստիճան/պահպանած է երգի եղանակը։ Այս երաժշտական հնագոյն նշաններու գործածութեան ձեւը եւ անոնց արժէքն անշուշտ պարբերաբար եւ ժառանգաբար աւանդուած է հայ եկեղեցական դասին։ Բաշարութեան արժանի է որ տարբեր երկիրներու եւ միմիանցմէ ածագին տարածութեան վրայ հաստատուած հայ եկեղեցիներուն մէջ ընդհանրապէս որոշ չափով պահպանուած է շարականներու եւ այլ ստղծու մի եւ նոյն եղանակը։ Բայց իրական եւ տեւողական միօրինակութիւն պահպանելու համար հարկաւոր էր ունենալ այնպիսի ծայնագրութիւն որ անաղարտ պահպանէր եղանակն եւ միանգամայն նոյնն հարազատօրէն եւ անփոփոխ աւանդելու ծառայէր։ Այսպիսի կատարելագործուած ձայնագրութեան կարիքն այնու մասնաւոր աւելի կը զգացուէր, որ նոր ժամանակներն՝ երաժշտական հմտութեան հետզհետեւ տարածման շնորհիւ ոչ միայն նախկին բարդ ձայնաշիններն այլ եւ անոնց վրայ աւանդուած եղանակներն այլ եւս չէին կրնար գոհացնել ժամանակակից գեղարուեստի պահանջները։ Այս անհրաժեշտ պէտքի վրայ առաջին ուշադրութիւն դարձնողն եղաւ Գեորգ Դ. կամօղիկոսն, որ երբ 1867ին ժառանգեց Էլիֆանտի Հայրապետական Աթոռն, Կ.Պոլսէն բերել տուաւ ձայնագրագէտ Նիկող. Թաշճեանն եւ սա՝ մի քանի տեղական հմուտ եկեղեցական երգիչներու հետ խորհրդակցութեամբ բարձրութիւն փոխեց հին խաղերն եւ հիմնական 8 ձայնները պահելով՝ զանոնք յարմարացուց նոր պահանջներուն եւ եւրոպական նշուիրուն ձեւով կազմեց բարձրութիւն նոր ձայնագրութիւն։ Անմիջապէս բարձր շարականներն, ստղծու, գանձերն եւ այլ հոգեւոր երգերու տեսակները ձայնագրուեցան նոր սխաւմով, որ այնուհետեւ պարտաւորիչ դարձաւ Ռուսահայոց եկեղեցիներու մէջ։ Յատկապէս Էլիֆանտի հրաւիրուած քահանայ, տարկաւագ Ե. զպիրներ սովորեցան եւ ընտելացան նոր ձայնագրութեան եւ ապա զայն տարածեցին գաւառները։ Մի առ ժամանակ աւել մարդ գոհ մնաց այս՝ համեմատաբար կա-

1 «Հայոց Նախնական Պատմութիւն ըստ Մովսէսի» կազմեց Գ. Ալիստիան։ Ազգաշարադատ, 1904, 8^{րդ} էջ 65 (նախ ապաւած՝ ԱՐԲՑ 1904, էջ 273—284, 343—354, 458—67, 577—88, 658—77)։

2 ԲԱՄ, 1905, էջ 87—91։